

**Spéder Zsolt:
Szegény nők és férfiak**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Spéder Zsolt (1997): „Szegény nők és férfiak” in: *Szerepváltozások.
Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1997*, Lévai Katalin, Tóth István
György, (szerk.). Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium
Egyenlő Esélyek Titkársága, Pp. 121–138.

Szegény nők és férfiak

Spéder Zsolt

Bevezető

A szegénység irodalmában – legyenek azok elméleti munkák, vagy empirikus elemzések-, a nemi hovatartozás szerepének taglalása nem tartozik a legfontosabb témák közé (Duncan, 1984., Palmer, et. al., 1991.). A munkaerőpiac, az iskolázottság vagy az életciklus ismérvei mellett csak kötelező (szokásszerű) szempontként merül fel a férfiak és nők szegénységrizikójának leírása. Úgyszintén ritkán használatosak a szegénység vizsgálatának módszerei a nő kutatásban, illetve a nemek közötti különbségek elemzésében. A munkaerőpiaci lehetőségek és realitások, a kereseti különbségek, és méginkább a háztartáson belüli munkamegosztás természetének kutatása mellett a woman's study irodalmában csak ritkán találkozunk olyan írásokkal, amelyek a férfiak és nők eltérő szegénység helyzetéből indulnak ki. A 80-as években és a 90-es évek elején azonban megjelent néhány olyan munka is, amely bevezette a „szegénység feminizálódásának” fogalmát, amin a nők anyagi depriváltságát értik (vö. Glendining, Millar, 1987). Lassan kialakult egy iskola is, amely felvetette és máig napirenden tartja a háztartáson belüli (nemekhez kötődő) jövedelmi egyenlőtlenségek vizsgálatának témáját (Pahl, 1989., Vogler, 1994.)

A nemi hovatartozás a mi szegénységvizsgálatainkban sem vált központi szemponttá, hiszen amikor sikerült azonosítanunk a szegénnyé válás egyes tényezőit, az egyének neme nem szerepelt ezek között: a szegény nők és férfiak részaránya többnyire megegyezett a nemek mintabeli arányával (Andorka, Spéder, 1994). Ezen eredményünk szemben áll a nyolcvanas években folytatott Rétegződésvizsgálatok következtetésével, amely szerint a nők sokkal gyakrabban szerepeltek a depriváltak között, mint a férfiak (Bokor, 1985. 166 old.). Azt feltételezzük, hogy nem a nemek helyzetében történt ilyen lényeges változás, hanem az eltérő közelítésmódok, módszerek „okozzák” az eltérő következtetéseket. Ha az adatrendszerek különbözősége folytán a két közelítésmód párhuzamosan nem is alkalmazható, fel kell fedni azon módszerbeni különbözőségeket amelyek kapcsán az eltérő eredmények létrejö(he)ttek.

Az elméleti irodalom kihívásai és az eddigi empirikus kutatások eltérő végkövetkeztetésein túl egy további szempont is indokolja a szegénység és a nemek közötti különbségek tematikájának összekapcsolását. Ha nincs eltérés a férfiak és nők szegénységrizikója között, feltételezhető-e hogy a szegénységben élő férfiak és nők helyzete azonos? Ugyanolyan vagy eltérő

jellegű családokban élnek-e? Mutatkozik-e különbség a szegény férfiak és nők státusza között, vagy elégedetlenebbek-e az életszínvonallal, családdal az egyik, vagy másik nemhez tartozók?

Tanulmányunkban tehát egyrészt szeretnénk bemutatni azon megközelítéseket, amelyek felvetették a szegénység feminizálódásának hipotézisét, hangsúlyozzák a szegénységben élő nők és férfiak helyzetének eltérő voltát. Másrészt nyílttá kívánjuk tenni a szegénységkutatás módszerének néhány olyan előfeltevését, amely befolyásol(hat)ja a nemekre jellemző szegénységi arányokat. Harmadrészt megvizsgáljuk, hogy különbözik-e és miben a szegénységben élő nők és férfiak élethelyzete, társadalmi státusza(i), elégedettsége.

A nők szegénység helyzete a szakirodalom tükrében

A szegénység feminizálódása

A nemek közötti különbségeket vizsgáló kutatók egymással ellentmondásban álló folyamatokra hívták fel a figyelmet (Sorensen, 1992). Míg ugyanis a legtöbb (fejlett) modern társadalomban, a gazdasági növekedés következtében csökkent a szegénységben élők aránya, a szegények között megnőtt a nők reprezentáltsága. A két trend szétnyílása azért volt meglepő, mert ugyanezen időszak alatt fokozatosan emelkedett a nők foglalkoztatásbeli részvétele, és egyes területeken összezárulni látszódtak a nők és férfiak közötti kereseti különbségek (McLahnan, 1994). Vajon mivel magyarázható akkor a nők növekvő szegénysége? Érdekes a háztartástípusok közötti arányok megváltozásából kiindulni, hiszen ha a szegénységet háztartási szinten mérjük (ld. később), akkor valamelyik nem szegénységi kockázatának megváltozásának együtt kell járnia meghatározott, nem-specifikus háztartási együttélési formák részarányának növekedésével. A fejlett ipari társadalmakban *a gyermeküket egyedül nevelők családjai és az egyszemélyes háztartások részarányának növekedése volt felelős a nemekre jellemző szegénységkockázatok megváltozásának*. Anélkül hogy vállalkoznánk ezen átalakulások átfogó értelmezésére, megemlítjük, hogy nem ugyanazon folyamatok eredményeképpen növekedett az említett két háztartástípus részaránya. Az egyedül élők számának növekedése mögött alapvetően a javuló morbiditás áll, a gyermeküket egyedül nevelők arányának növekedése mögött azonban sokféle tényező húzódik meg. Az ezen folyamatot értelmező magyarázatokat érdemes kicsit alaposabban szemügyre venni, mert a szóban forgó elképzeléseknek szegénypolitikai implikációi is vannak.

A kutatók többsége szerint döntően a nők anyagi függetlenedése áll a gyermeket egyedül nevelő anyák növekvő aránya mögött. A nő anyagi függetlensége teszi ugyanis lehetővé, hogy válással kilépjen egy rossz házasságból, illetve hogy ne azért lépjen be egy nem kívánt házasságba mert gyermeket szeretne (McLahnan, 1994. 54. ff.). Ezen állásponttal élesen szemben

áll a Murray által képviselt nézet, mely szerint (leegyszerűsítve) a nagyvonalú amerikai támogatási rendszer (AFDC) következményeként nő meg a gyermekeket egyedül nevelők részaránya. Murray szerint a jóléti program lehetővé teszi, hogy az anyák házasság nélkül is gyermeket szüljenek, és mivel a későbbiekben részükre fennálló munkalehetőségek javadalmazása nagyon alacsony, a gyerek növekedése után sem vállalnak munkát, hanem a jóléti támogatástól függő megélhetési módot választanak. McLahnan és Jencks sok más érv mellett azzal utasítja el a közelítést, hogy a fejlett európai országokban a gyereket egyedül nevelő anyák részére fordított jóléti kiadások magasabbak az amerikaiánál és ott mégsem tapasztalható az említett családtípus USA-ban ismert dinamikája (McLahnan, 1994., Jencks, 1993.).

A nők növekvő szegénysége, ezen belül a gyereket egyedül nevelő nők hátrányos anyagi helyzete más kiindulópontból is értelmezhető. A nyugat európai szegénységkutatásban és a hazaiban is egyértelműen bebizonyosodott, hogy a szegénnyé válás kockázata az élet- és családciklus két végpontján, a gyermekek és az öregek körében a legmagasabb (Palmer et. al., 1991., Tóth, et. al. 1994.). A két társadalmi csoportot tekintve viszont egyre inkább a gyermekek vannak anyagilag hátrányos helyzetben. Gyermekes háztartásban pedig több nő található (gyereket egyedül nevelők), következésképpen a gyermekek szegénységgrizikójával egyetemben nő a nők szegénységgrizikója is. Burkhauser és Duncan szerint a nőket sokkal inkább fenyegeti az a veszély, hogy a válás következtében romlik anyagi helyzetük (Burkhauser, Duncan 1991., Cherlin, 1992.). A nők anyagi helyzetében bekövetkező romlásnak csak egyik oka az, hogy a gyerekek többnyire a nőknél maradnak. A másik oka pedig az, hogy az elvált nők, különösen ha előtte középosztálybeli háztartásbeliek voltak, hátrányos helyzetbe kerülnek a munkaerőpiacon (Burkhauser, Duncan, 1991.).

A családon belüli egyenlőtlenségek és pénzkezelési módok

Tanulmányunkban a szegénységről beszélve elsősorban a *relatív jövedelmi szegénység koncepcióját* használjuk (Andorka, Spéder, 1996). Az e közelítésmódot követők között mára teljességgel elfogadottá vált, hogy az egyének jólétét végső soron a családi erőforrások együttese határozza meg. Az egyén szegénységshelyzete tehát nem egyéni jövedelmei, hanem a család összjövedelme, pontosabban a család összes jövedelemének egyenre jutó része határozza meg. Vita döntően arról folyik, hogy hogyan vegyük figyelembe a háztartáson belüli fogyasztásban a méretgazdaságosságot, és mennyiben más az eltérő életkorúak és egészségi helyzetűek fogyasztási szükséglete. Vagyis hogyan súlyozzuk a úgy háztartásban élők számát, hogy az egyénekre számolt jövedelem a legpontosabban közelítse a háztartások, és a benne élő egyének fogyasztási lehetőségeit. Csak ritkábban merül fel, és alig folyik vita arról, hogy vajon a jólét, konkrétan a fogyasztás tényleg

egyenlően oszlik-e meg a családtagok között. E két problémakört járjuk körül a következőkben.

A jövedelmeken alapuló szegénységkutatásban sokféle ekvivalencia-skálát alkalmaznak. Több feltételezés is él tehát arról, miképpen vegyük figyelembe azt, hogy a háztartások nagyságának növekedésével nem nő egyenes arányban a háztartási közös fogyasztás (fűtés, háztartási gépek felszerelések stb.). Az általánosan elterjedt OECD-skála alapján, amelyet mi is használunk, egy két felnőttből és két gyerekből álló háztartás esetében a háztartási jövedelmet 2,7 -el kell osztanunk, hogy megkapjuk, a családon belül egy személyre mennyi jövedelem jut, azaz egy személynek milyenek a fogyasztási lehetőségei. A számolást szemléletessé téve azt szoktuk mondani, hogy minden családban az első felnőtt személyt 1-es súllyal, a további felnőtteket 0,7-es súllyal, a gyerekeket pedig 0,5-es súllyal vesszük figyelembe az egy személyre jutó jövedelem kiszámításánál. Egyes elemzések ennél nagyobb skálahatást vesznek figyelembe, azaz feltételezik, hogy ha egy személlyel nő a háztartás, akkor a jövedelemnek pl. csak 0.3 egységnyivel kell nőnie, hogy a család fenn tudja tartani további jóléti színvonalát. A választott ekvivalencia-skála jó néhány dimenziót tekintve csak kicsit változtatja meg az egyes társadalmi csoportokra számolt szegénységi kockázatokat (Sorensen, 1992., Tóth et. al., 1994). Van azonban néhány ismerv, amelyet tekintve jelentős az átrendeződés. Minél nagyobb skáláhozadékat tételezünk fel a fogyasztásban, annál inkább nő a kis háztartások (ezen belül is az egy fő háztartások) szegénységgrátája a nagyobb háztartásokhoz viszonyítva. Mivel pedig az egy fő háztartásokban leggyakrabban nők élnek, a nemek közötti különbségek nagyon is függenek attól, hogy a jövedelem kiszámítása esetén a háztartás fogyasztására milyen skálahatást tételezünk fel. Mivel tudományos érvek alapján nem dönthető el, hogy mely skála használata az adekvát (vö. Atkinson, 1989), azt tehetjük, hogy bemutatjuk más, az általunk használttól eltérő ekvivalenciaskálák hatását is.

Nem folyik tudományos vita róla, ám sokak szerint bizonyításra, illetve vizsgálatra szorul a háztartáson belüli egyenlő jólét feltételezése (Pahl, 1983, 1989., Graham, 1987., Sorensen, 1992., Krause, 1994.). Konkrét helyzeteket elképzelve felidézhetjük például azt, amikor szűkös körülmények között a szülők önmaguktól vonják meg a fogyasztást, hogy gyermekük ne szenvedjen szükségletet; vagy amikor a férj jövedelmének csak egy részét adja haza „konyhapénznek” a maradékot pedig saját szükségleteire (szórakozás, pihenés) fordítja. De olyan történettel is találkozhatunk, amikor a szülők még a gyermekeknek szóló támogatást sem költik a megjelölt célra. Mindhárom említett helyzetben a családon belül egyenlőtlenül oszlanak meg az erőforrások, és lehetséges hogy a család egyik tagja szegénynek tekintendő, a másik pedig nem. A háztartások, különösen az alacsony jövedelmű háztartások fogyasztásának tetemes része közös fogyasztás (fűtés, elektromosság, mosás, tisztálkodás), ám itt is találkozunk individuális

fogyasztási tételekkel is (ruházkodás, cigaretta, alkohol, stb.). Egyenlőtlenség elvileg ez utóbbiak területén jöhet létre. Graham kismintás vizsgálata szerint a szegénység körülményei között élő családokban a nők fele saját egyéni fogyasztásán takarékoskodott, amennyiben a család pénzügyileg nehéz helyzetbe került (Graham, 1987:237). Sorensen a felvételeket úgy összegzi, hogy a fejlett nyugati társadalmakban feltételezhető, hogy a jólét a család-, illetve háztartástagok között egyenlően oszlik el. A fejlődő világbeli társadalmakban viszont Sen alapján a háztartáson belüli egyenlőtlenség feltételezése (a gyermekek és a nők rovására) áll közelebb a valósághoz (Sorensen, 1992:349–350.).

Mindezen megfontolások itt akkor érdekesek, ha a nemek szempontjából is értelmezhetők. A *háztartáson belüli pénzkezelés* típusait kutató irodalom egyik központi tézise, hogy a háztartáson belül egyenlőtlenek a helyzetek, a házaspárok eltérő mértékben kontrollálják a pénzfelhasználást, ami meghatározott pénzkezelési típusok esetében egyik vagy másik fél hátrányos döntési és fogyasztási helyzetével, következésképpen megnöveli valamelyik nem szegénnyé válását. A következőkben ezen iskola néhány megfontolását tekintjük át.

Pahl és követői a pénzgazdálkodás és pénzkezelés jellegzetességeit a házastársak (és így a nemek) közötti (hatalmi) egyenlőtlenségi viszonyok kifejeződésének tekintik (vö. Pahl, 1983, 1989; Graham, 1987; Vogler, 1994.). Kutatásaik szerint a pénzkezelésben különböző fázisok különíthetők el (a pénzkezelés főbb elveinek meghatározása; a pénzhez való hozzáférés módja; a pénz gyakorlati kezelése; elszámolási „kötelezettségek” és elszámoltatási „jogosultságok” stb.). Az alábbi típusok az ellenőrzés (control) és a kivitelezés (management) szempontjai alapján alakíthatók ki (Pahl, 1989, Vogler, 1994). A leggyakrabban előforduló típusok a következők:

1. Az „*egy kézben összefogott pénzkezelés*” esetén minden jövedelem egy kasszába folyik be, a házaspár egyik tagja (többnyire a feleség) határozza meg a pénzkezelés elveit, kontrollálja a pénzkezelést és ő dönt a konkrét kiadásokról is.

2. Az „*ellátó*” pénzkezelés esetén az egyik fél (majdnem kizárólag a férj) „konyhapénzt” ad a házastársának a mindennapi megélhetés fedezése céljából, a szabad rendelkezésű jövedelem felett pedig ő diszponál. (Az ellenőrzés a férj, a kivitelezés pedig a feleség feladata.)

3. A „*közös*” pénzkezelés esetében mindkét fél azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik az „egybeadott” pénzt illetően. Pahl is felveti, hogy jöllehet a legtöbb házaspár e pénzkezelési formát tekinti magára jellemzőnek, közöttük mégis sok a különbség. Vogler három altípusra osztja az önmagukat ide sorolókat. A feleség, a férj által, illetve közösen ellenőrzött típusokra. (Megjegyzendő, hogy a közös pénzkezelést folytatók körülbelül egyharmad- egyharmad arányban oszlanak meg a három típus között (Vogler, 1994.).

4. A „független” pénzkezelés individuális költségvetéseket takar, ami egyértelmű felelősség megosztást tesz szükségessé a házaspár között az egyes kiadási tételeket tekintve.

Nyilvánvaló, hogy a különböző pénzkezelési formák esetében eltérő az esélye a háztartáson belüli jóléti egyenlőtlenségnek. Első megközelítésben a *független*, illetve az *ellátó* pénzkezelés esetén sokkal inkább elképzelhető ez, mint a *közös* pénzkezelés esetén. Az egyenlőtlenség azonban nem szükségszerű. Vogler kimutatta, hogy a pénzkezelési módokat tekintve, illetve a jövedelmi helyzet alapján Nagy-Britanniában eltér a házaspár felek pénzügyi deprivációja (ki mennyire érzékeli saját kiadásaiban a jövedelmi korlátokat) (Vogler, 1994. 238. old.). Ahol eltérés tapasztalható, ott minden esetben a nők tapasztalják gyakrabban a kiadási feszültségeket, azt hogy egyéni fogyasztásukat csökkenteni kellett. A legnagyobb különbség az alsó jövedelmű tercisbe tartozó és *ellátó vagy nő által ellenőrzött* (közös illetve egy kézben összefogott) pénzkezelés esetében volt tapasztalható. Vogler azt is megvizsgálta, hogy a házaspár között ki rendelkezik saját felhasználhatóságú zsebpénzzel. A háztartások több mint felénél mindkét fél, majdnem egyharmadánál inkább a férj, és 15 százaléknál inkább a feleség (Vogler, 1994. 239.). Szerinte ez is arra utal, hogy a férfiak a házasságban több erőforrással rendelkeznek.

Graham vizsgálta egy másik felvetése is külön figyelmet érdemel. A vizsgálatban részt vevő, gyermeküket egyedül nevelő anyák több mint fele úgy vélte, hogy válás után könnyebb pénzügyi körülmények között éltek, mint azelőtt, jóllehet a válást megelőzően családi bevételeik magasabbak voltak. A nők tehát kevesebb pénzből ám önállóan jobban ki tudnak jönni (Graham, 1987:234-234). Graham ebből arra következtet, és itt érintkezik a felvetett problémával, hogy a konfliktusokkal küszködő házasságokban igencsak feltételezhető a pénz egyenlőtlen elosztása. E feltételezést azonban óvatosan kell kezelnünk, hiszen a válás és annak következményei az nagyban módosítja mindkét fél múltértelmezését, a válás megelőző viszonyaik természetét, így gazdálkodásuk mikéntjét is.

Mindez a szegénység és nemi különbségek szempontjából azért lehet érdekes, mert ha egy család a szegénység határ közelében él, akkor a jólét háztartáson belüli egyenlőtlen elosztása következtében a családon belüli hátrányos helyzetű személy szegénység határ fölötti jövedelem esetén is szegénynek tekinthető, illetve egy szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkező háztartás kedvezményezett tagja már nem biztos hogy szegény. A háztartáson belüli pénzkezelést kutató munkák pedig éppen ilyen helyzeteket valószínűsítnek, és majdnem kizárólag azt feltételezik, hogy a nők kerülnek hátrányos helyzetbe.

Az eredményekkel, a szegénység kutatás szempontjából nem lehetünk elégedettek, hiszen nem tudjuk megmondani, hogy a bemutatott jelenségek a háztartások milyen hányadát és milyen mértékben érintik, azaz mennyiben módosítják a háztartáson belüli egyenlő jólét esetére kiszámolt szegénységi

arányszámokat. A felvetett problémák nem hogy nem tekinthetők megoldottak, de vélhetőleg további árnyalásra szorulnak, hogy a szegénységvizsgálatokban is figyelembe vehetők legyenek.

Vannak-e nemek közötti különbségek a szegénységben a mai Magyarországon?

A szegénység nemek szerinti összetétele

a) SZEGÉNYSÉGI ARÁNYSZÁMOK ÉS AZ ALKALMAZOTT EKVIVALENCIA-SKÁLÁK

A Magyar Háztartás Panel adatrendszerén végzett szegénységvizsgálatainkban párhuzamosan többféle szegénységdefiniót használtunk, amelyek többsége a család jövedelmi helyzetéből indult ki. Vizsgáljuk tehát meg, hogy mennyiben tér el a szegénység kiterjedtsége, és milyenek a nemekre jellemző szegénységi arányok ha más-más ekvivalenciaskála alapján számoljuk ki az egyén rendelkezésére álló jövedelmet.

1. táblázat

A szegények részaránya a teljes mintában és nemek szerint a használt ekvivalenciaskálának megfelelően

Nemek	Az átlagjövedelem 50 százaléka			Átlagos jövedelem 60 százaléka e=0.73	Szubjektív szegénység e=0.33***
	Egy főre jutó jövedelem (e=1.0)*	OECD skála e=0.73	e=0.55 skála**		
Nők	14,2	13,0	13,5	22,6	37,8
Férfiak	18,0	15,2	12,8	22,8	33,4
Összesen	16,0	14,0	13,2	22,7	35,7

Forrás: Magyar Háztartás Panel

* Ez esetben nem tételezünk fel semmilyen skálahatást.

** A szubjektív szegénységkonceptió esetén nem az átlagjövedelem 50 százaléka a kiinduló pont.

A nemzetközi gyakorlatban legelterjedtebb OECD skála használata esetén, ha mutatkozó különbséget szignifikánsnak tekintjük, akkor inkább férfiak között találunk több szegényt. Ez méginkább igaz az egy főre jutó jövedelem esetén, ám egyre kevésbé, ha a háztartás fogyasztásában egy nagyobb méretgazdaságosságot tételezünk fel. A szubjektív szegénységkonceptió esetében pedig már a nők között található a több szegény. Mindez annak a következménye, hogy az egyszemélyes háztartások döntő többségét nők alkotják, következésképpen a férfiak a nagyobb háztartásokban vannak felülreprezentálva. Ahogy máshol már kifejtettük, nem dönthető el tudományos érvek alapján, hogy melyik ekvivalenciaskála

használata esetén közelítjük legjobban a család reális jóléti helyzetét. Végül is a kutatás kérdésfeltevése, a tudományos konvenció, a rendelkezésre álló adatrendszer természete és kutató szubjektuma együttesen formálja ki az alkalmazott közelítést. A nemzetközi kutatási tradíciót követve mi a fogyasztást meghatározó jövedelem számításában eddig leginkább az OECD-skálát használtuk, és szegénységként az átlagjövedelem 50 (és néha 60) százalékát tekintettük.

Vajon mutatkozik-e eltérés a nemek között a szegénység időtartama szerint? Vagy azt tapasztaljuk, hogy a férfiak és a nők között ugyanolyan arányú a tartósan és az átmenetileg szegények részaránya? E kérdés megválaszolásához a már máshol alkalmazott szegénységkategóriákat használtuk; egyszer, többször és tartósan szegényeket különböztettünk meg.

2. táblázat

A népesség megoszlása nemek, és a szegénység időtartama szerint 1992 és 1996 között

	50 százalékos szegénységküszöb		60 százalékos szegénységküszöb	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Egyszer sem szegény	73,9	74,0	57,4	60,9
Egyszer szegény	13,8	14,0	18,1	16,6
Többször szegény	8,5	8,0	15,0	14,6
Tartósan szegény	3,8	4,0	9,5	7,9
Összesen %	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	2162	1941	2162	1941

Forrás: Magyar Háztartás Panel

Lényeges különbség a szegénység időtartamát tekintve most sem mutatkozik a nők és a férfiak között. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy ma Magyarországon nincsen lényeges különbség a nemek szegénységi kockázatában. Érdeemes azonban megvizsgálni, hogy a szegény nők körülményeiket és státuszukat tekintve miben különböznek a szegény férfiaktól.

b.) A SZEGÉNYEK CSALÁDI JEGYEI

A korábbi pontban tárgyalt szakirodalom alapján a nemek közötti különbségek döntően az egyes családtípusok elterjedtségében bekövetkező változásoknak, ezen belül is az olyan családtípusok térnyerésének köszönhető, amely inkább az egyik, vagy inkább a másik nemre jellemző. Vizsgáljuk tehát meg, hogy az egyes családtípusokban milyen magas a szegények részaránya. A típusalkotás során figyelembe kívántuk venni, hogy hány generáció él egymással, van-e az érintetteknek házas társa és gyereke, és a család a családciklus melyik fázisában helyezkedik el. Egy fős és házaspár családoknál a háztartásfő életkora, nukleáris családoknál a

Szerepváltozások

legfiatalabb gyermek életkora alapján határoztuk meg a családciklus egyes fázisait.

3.táblázat

A szegény családok aránya az egyes háztartástípusok szerint:

Családtípusok	A szegény családok részaránya		N=	Összesen %
	50 %-os szegénységhatár alatt	60 %-os szegénységhatár alatt		
55 év alatti egyedül élő	7,5	15,2	120	6,4
55-70 éves egyedül élő	8,9	20,0	211	11,2
70 év feletti egyedül élő	9,8	24,3	182	9,6
Házaspár 70 év alatt	2,9	11,6	297	15,8
Házaspár 70 év felett	4,2	9,2	74	3,9
Gyermekét egyedül nevelő, 18 év alatti gyerekekkel	26,7	31,5	94	5,0
Gyermekét egyedül nevelő, 18 év feletti gyerekekkel	4,0	8,4	48	2,5
Nukleáris család, legkisebb gyerek 4 év alatti	27,7	38,8	119	6,3
Nukleáris család, legkisebb gyerek 4–6 éves	15,1	26,7	88	4,7
Nukleáris család, legkisebb gyerek 7–14 éves	17,7	26,8	189	10,1
Nukleáris család, legkisebb gyerek 15–19 éves	13,3	24,1	130	6,9
Nukleáris család, legkisebb gyerek 20 év feletti	4,5	7,7	114	6,0
Gyermek háztartásfővel együtt lakó szülő(k)	4,1	10,0	82	4,3
Három generációs	13,1	21,2	64	3,4
Egyéb család	27,1	32,5	73	3,9
Összesen	11,6	20,5	884	100,0

Forrás: Magyar Háztartás Panel

Az alkalmazott szegénységdefiníció szerint a gyermekes családok, közöttük is a gyermeküket egyedül nevelők, illetve a kisgyermekkel rendelkező nukleáris családok kerülnek az átlagosnál sokkal gyakrabban a szegénységbe. A gyermeküket egyedül nevelők körülbelül négy ötöde nő egy ötöde pedig férfi. Vajon milyen családokban élnek a szegény férfiak? Erre akkor kapunk választ, ha megvizsgáljuk a szegény férfiak és nők családtípus szerinti összetételét. Szegény nők egyrészt a gyermekeket egyedül nevelő családokban, másrészt az egyfős háztartásokban élnek gyakrabban. A szegény férfiak viszont nukleáris családban. Ennek magyarázata, hogy egyrészt a fiúk későbbi életkorban hagyják el a családi házat, másrészt az, hogy egy esetleges válást követően nagyobb valószínűséggel költözhetnek vissza szüleikhez. De nem áll-e ezzel szemben az az összefüggés, hogy éppen a családciklus ezen „érett” fázisában, mikor a gyerek felnőtt lesz, rendelkezik a család a legnagyobb gazdasági erővel, hiszen a gyerekek ekkor válnak keresővé? Tudjuk azonban azt, hogy az elmúlt években nagyon megnehezedtek a munkába állás körülményei, az első munkahely megszerzésének esélyei. Erre utal az is, hogy sok fiatal kerül az egyéb inaktív kategóriájába (ld. később).

Térjünk vissza az egyedül élők kategóriájához, és vegyük észre, hogy a két szegénységküszöb esetén eltér az egyedül élők átlaghoz viszonyított szegénység rizikója. Ha a 60 százalékos szegénység kategóriát nézzük, akkor azt látjuk, hogy a 70 év felettiek átlag felett szerepelnek a szegények között, azaz ezen egyedül élők közül sokan élnek a két szegénységküszöb közötti jövedelemből.

c.) A SZEGÉNY NŐK ÉS FÉRFIAK JELLEMZŐ TÁRSADALMI ISMÉRVEI

Korábbi szegénységvizsgálatainkból tudjuk, hogy az egyének szegénységi kockázata függ a hagyományos társadalmi-demográfiai ismérvektől: az alacsony végzettségűek, a kis falvakban, az ország észak-keleti területein lakók, a gyermekek és a nagyon öregek, a munkaerőpiacról kiszoruló, és a roma etnikumhoz tartozók szegénységi kockázata átlag feletti. Vajon kimutatható-e különbség a szegény férfiak és a szegény nők között a fenti ismérvek, illetve egyéb tényezők szerint? Néhány tényező esetében, így például az iskolai végzettséget, a településtípust tekintve azt találtuk, hogy a szegény férfiak és nők ugyanazon társadalmi ismérvekkel rendelkeztek. Más esetben, így például az egyének gazdasági aktivitását, illetve az életkorát tekintve jellegzetes eltéréseket tapasztalhatunk.

A leglényegesebb különbségek a *gazdasági aktivitási státusz* mentén húzódnak meg, hiszen majd minden aktivitási kategóriát tekintve jellegzetes eltérések mutatkoznak. A szegény férfiak több mint egy ötöde az egyéb inaktív kategóriába tartozik (3. táblázat). Közöttük nem kevesen vannak, akik még soha nem találtak munkát (többnyire 20 év alattiak), illetve akik kiestek a munkanélkülieket biztosító rendszerből (ők inkább középkorúak, 30-50 évesek). A szegény nők legnépesebb csoportja nyugdíjas. ők közel egyenlően oszlanak

meg a három nyugdíjas kategória között, ám tudjuk azt hogy az özvegyi nyugdíjasok esetében a legnagyobb a szegénnyé válás rizikója. A szegény férfiak között viszonylag kevés a nyugdíjas (tudjuk, hogy a nyugdíjas férfiak száma sokkal alacsonyabb, és ők nem egyedül élnek), ők legtöbbször rokkantnyugdíjasok. A szegény nők között a kisgyermekes gyesen/gyeden lévők részaránya a második legnagyobb. (Azt sejtjük, hogy a munkahellyel rendelkező, ám mégis szegény férfiak közül sokan háztársai az említett kisgyermeket nevelő nőknek.) A nők harmadik legnagyobb csoportja háztartásbeli. Tudjuk, hogy a vizsgált társadalmi csoportokat tekintve a háztartásbelieknek a legnagyobb a szegénység-rátája (a háztartásbeliek körülbelül negyven százaléka szegény). A szegény háztartásbeliek majdnem kivétel nélkül középkorúak (30 és 50 év közöttiek), és kisteleplésen élők. Munkanélkülit a szegény férfiak között találunk a legtöbbet, és a férfi munkanélküliek nagyobb valószínűséggel válnak szegénnyé, azaz a munkanélküliség szegénységi kockázata nemek szerint eltérő. (A munkanélküli férfiak egy harmada, a munkanélküli nőknek pedig egy ötöde szegény.) Ennek oka többek között abban keresendő, hogy a szegénység ugyan erősen függ az egyéni státusztól, ám a családban élő további személyek státusza befolyásolja, hogy az érintettek egyéni bajokat mennyire tudják kivédeni az érintettek. Azaz, ahogy máshol már érveltünk mellette, a család egyes esetekben felfogja, más esetekben pedig felerősíti az egyéni bajokat (Spéder, 1996). A munkanélküliséget tekintve a női munkanélküliek között többen rendelkeznek kereső háztartással, mint a férfi munkanélküliek.

4. táblázat

A szegény nők és férfiak megoszlása a gazdasági aktivitási csoportok szerint 1996-ban (%)

Gazdasági aktivitási helyzet	Nők	Férfiak
Alkalmazott	10,1	18,0
Önálló	2,1	7,2
Alkalmi munkát végez	0,4	4,9
Munkanélküli	6,0	12,6
Gyed/Gyes	17,4	0,8
Háztartásbeli	13,0	–
Öregségi nyugdíjas	10,5	2,1
Özvegyi nyugdíjas	10,8	–
Rokkant nyugdíjas	11,2	14,7
Tanuló	9,1	13,0
Egyéb inaktív	9,6	26,7
Összesen	100,0	100,0
N =	(245)	(225)

Forrás: Magyar Háztartás Panel, 1996.

Az életkort tekintve a már elmondottakat tudjuk megerősíteni: a szegény nők között az idősek, a szegény férfiak között a nagyon fiatalok vannak többen. Ezt alapvetően a demográfiai összefüggések (a férfiak korai halálózása, illetve a nők korábbi házassága), illetve a már említett munkaerőpiaci helyzet (sok az első munkahelyet kereső) hozhatja létre.

Adataink a nagyon alacsony elemszám következtében aligha alkalmasak a *válás és az özvegyülés* gazdasági következményeinek vizsgálatára. Ennek ellenére, tájékozódási jelleggel érdemes bemutatni az arányokat. A vizsgálat öt éve alatt 97-en váltak el (a 16 év felettiak 2,5 százaléka), 47 férfi és 50 nő. 1996-ban az elvált férfiak közül 2-en, az elvált nők közül pedig 8-an éltek az átlagjövedelem 50 százaléka alatti jövedelemből. Ha ezen arányok egy sokkal nagyobb mintán is fennmaradnának, okkal feltételezhetnénk, hogy a válás a nők esetében inkább tekinthető szegénység rizikónak, mint a férfiak esetében.

Az özvegyülést tekintve egyértelműbbek a különbségek. A vizsgált időszakban megözvegyült 33 férfi közül senki nem volt szegény 1996-ban, a 108 nő közül pedig 14. Ezek szerint a férfiak megözvegyülésének csekély a szegénységi kockázata, a megözvegyült nők szegénység rátája pedig átlagosnál kicsit magasabb. Ha viszont a szegénység időtartamát is figyelembe vesszük, megállapítható, hogy a megözvegyültek az átlagnál sokkal gyakrabban tartósan szegények. Az özvegyülés tehát az átmeneti szegénységből könnyen a tartós szegénységbe juttatja az érintett nőket, illetve lehetetlenné teszi, hogy kiemelkedjenek a szegénységből.

A Magyar Háztartás Panel a lakással rendelkezőkre tekinthető reprezentatívnak. A vizsgált mintából hiányoznak az intézetekben lakók és a hajléktalanok. Minden bizonnyal ők is átlag felett szerepelnek a szegények között, ám helyzetükről és összetételükről pontos adatokat nem ismerünk. A hajléktalanokra vonatkozó empirikus vizsgálat szerint több mint négyötödük férfi (Molnár, 1995.).

d.) A RÉTEGZÖDÉS-MODELL VIZSGÁLAT ÉS A MAGYAR HÁZTARTÁS PANEL EREDMÉNYEINEK ÖSSZEVETÉSE

A mai szegények nemek szerinti összetételének elemzését követően térünk vissza egy, a bevezetőben már említett ellentmondáshoz. A 80-as évek elején folyó rétegződéskutatásban Bokor Ágnes sokoldalúan vizsgálta a szegénység, pontosabban a depriváció természetét (Bokor, 1985. 1987). E vizsgálat alapján a depriváltak között egyértelműen felülreprezentáltak a nők, köztük is az idős asszonyok. Megítélésünk szerint döntően módszertani okok és nem a nők helyzetének megváltozása következtében térnek el az akkori következtetések a mai eredményeinktől. Itt nincs hely a módszertan részletes ismertetésére és összevetésére, azonban rámutatunk néhány olyan pontra amelyek magyarázhatják a nemek szempontjából lényegesen eltérő eredményeket. Bokor a depriváció-vizsgálata alkalmával egy sokszempontú szegénységkoncepcióval dolgozott. Egy család deprivációs helyzetét a benne élő személyek hat dimenzióban mért relatív hátrányos helyzete alapján határozta meg. Ezek: a munka, az érdekvérvényesítés, az anyagi fogyasztás, a lakáskörülmények, az életstílus és az egészségi állapot. A nők, és még inkább az egyedül élő, idős nők Bokor indexalkotása következtében két deprivációs

dimenziót tekintve is eleve „hátrányos helyzetből indulnak”. Egyrészt minden inaktív derivált az érdekérvényesítés dimenziójában, mert minimum pontot kap. Ugyanis nincs jelen a munkaerőpiacon, az érdekérvényesítési képességet a munkahelyi viszonyok alapján értelmezik a rétegződéskutatásban. Bokor bemutatja, hogy mi történne ezen dimenzió figyelmen kívül hagyása esetén. Ekkor lényegesen csökkenne a nők, a 60 év felettek és a nem kereső státuszúak részaránya a depriváltak között (Bokor, 1985:116). A másik strukturális dimenzió, amelynek használata következtében a nők depriváltsága magas, az egészségi állapot. Tudjuk, hogy az életkor növekedésével egyértelműen romlik az egészségi állapot (Spéder, 1997). Mivel pedig az eltérő morbiditás következtében az idősebb korosztályok között sokkal magasabb a nők aránya, az egészségi állapot dimenziója alapján a nők válnak depriváltakká. Ez azonban nem a női mivoltukból, hanem életkorukból következik. Ha nem is bizonyítottuk, ám a fentiek alapján mégis joggal feltételezhetjük, hogy ha egy index kialakítása során egy jól meghatározható társadalmi csoport (idős nők) eleve hátrányban vannak, akkor az összetett index szempontjából is megmutatkozik felülreprezentáltságuk.

Ezek alapján nem véletlen, hogy a rétegződéskutatás és az MHP alapján nagyon eltér a szegények, illetve a depriváltak nemek szerinti megoszlása, s hogy mi mindezt alapvetően az eltérő módszertan számlájára írjuk. Ha a fenti fejtegetések alapján megnyughatóan állíthatjuk is, hogy a 80-as évek eleje, és a 90-es évek közepe között nem történt döntő átrendeződés a nemek szegénység helyzetében, nem lehetünk nyugodtak az egyedül élő, idős nők szegénység helyzetét illetően. Hiszen szegénység helyzetük egyértelműen változik az alkalmazott módszertantól függően. Ez már megmutatkozott a lehetséges ekvivalencia-skálák alkalmazásánál, és – mint láttuk- egy nem jövedelmen alapuló szegénységközelítés esetében is.

Kiegyensúlyozottság családon belül?

A szakirodalom bemutatása során teret szenteltünk a családon belüli egyenlőtlenségeket, eltérő jóléti helyzeteket feltételező irodalom bemutatásának. Vajon milyen a házaspárok viszonya a magyar családokban, és különösen a szegénységben, illetve a szegénység közelében élő családokban? Sajnos nem ismerünk olyan adatrendszerrel, amely a pénzügyi helyzetükre vonatkozó kérdést a házasságban élő mindkét félnek feltette volna. Hogy valamilyen empirikus támpontunk legyen az MHP-ban kerestünk olyan indikátort, amely ha közvetett módon, de támpontokat adhat, illetve közelebb vihet a családon belüli jólét eloszlásának problémájához. Az elégedettség, különösképpen az életszínvonalal való elégedettség családon belüli eltéréseinek vizsgálata megítélésünk szerint lehetséges indikátora a családon belüli individuális jóléti helyzetnek. Azt feltételezzük tehát, hogy amennyiben a családon belül lényeges különbségek vannak az individuálisan rendelkezésre álló jövedelmekben, az az eltérő fogyasztási helyzeteken keresztül eltérő életszínvonalhoz, és eltérő elégedettséghez vezet. Tudjuk persze, hogy az elégedettség nem kizárólag az objektív helyzet kifejezője, hiszen az aspirációk, beállítódások stb. is szerepet játszanak abban, hogy ki mennyire elégedett az életszínvonalával (Habich, 1996). Másrészt a családszociológiából az is ismert, hogy az együttélés folyamán az egyének egymáshoz csiszolják vágyaikat, értékeiket (pl. Berger, Kellner, 1984). Ha mindezeket figyelembe vesszük, talán nem indokolatlan feltételeznünk, hogy amennyiben nagyon jelentősek a családon belüli jóléti különbségek, az meg fog jelenni az egyének életszínvonalal való elégedettségében is.

A hipotézis tesztelésére, a 20 év alatti gyermekkel rendelkező nukleáris családokat, illetve az abban élő házaspárokat választottuk ki. Úgy gondoltuk, hogy első lépésben csak egy nagyon jól meghatározott családtípusban érdemes megvizsgálni a nemek közötti viszonyokat, hiszen azt tudtuk, hogy a teljes mintát tekintve nincsen szignifikáns különbség a nemek elégedettségét illetően. A kérdezettek egy 0-tól 10-ig terjedő skálán pontozhatták, hogy mennyire elégedettek életszínvonalukkal, ahol a nulla a teljesen elégedetlen, a 10 pedig a teljesen elégedett szintet jelöli. Hipotézisünk tesztelésére szórásanalízist használtunk. Ennek keretében megvizsgáltuk, hogy az egyes társadalmi csoportokra jellemző elégedettségi átlagok szignifikánsan térnek-e el egymástól. Szignifikáns különbség mutatkozik az életszínvonalal való elégedettséget tekintve a szegények és a nem szegény házaspárok között, ám a teljes részmintát tekintve semmilyen különbség nincs a nők és a férfiak között (5. sz. táblázat).

Szerepváltozások

5. táblázat

Az életszínvonallal való elégedettség átlagpontszámai a 20 év alatti gyermekekkel rendelkező nukleáris családok házastársi mintáján 1996-ban

	Az életszínvonallal való elégedettség átlagértéke	Szignifikáns-e a kapcsolat, illetve a kapcsolat szorossága
Összes vizsgált háztartás		
Nem szegény	4,68	
Szegények	3,33	Sign. eta = 24
Összes vizsgált háztartás		
Nők	4,45	NS
Férfiak	4,44	
50 %-os szegénységhatár alatt		
Nők	3,20	NS
Férfiak	3,47	
60 %-os szegénységhatár alatt		
Nők	3,55	NS
Férfiak	3,81	

Forrás: Magyar Háztartás Panel

NS= az átlagok eltérései nem szignifikánsak

A szegény nők és férjeik között mutatkozik egy nagyon kicsi különbség, mégpedig a nők valamivel mintha elégedetlenebbek lennének az életszínvonalukkal, mint a férfiak, ám a különbség nem szignifikáns. Vagyis nem mondhatjuk azt, hogy a szegény nők átlagosan elégedetlenebbek, mint házastársaik. Az életszínvonallal való elégedettség indikátora alapján nem tudjuk megerősíteni azt a feltételezést, hogy a családon belül a házastársak között jóléti egyenlőtlenségek léteznek.

Egy közvetett indikátor alakulása természetesen nem tekinthető bizonyító erejűnek a családon belüli jólét eloszlását tekintve, így e területen még további kutatások szükségesek. Két szempontot érdemes azonban felvetni, amelyek arra utalnak, hogy Magyarországon a családon belüli jóléti viszonyok eltérnek a fejlett ipari társadalmakban ismertektől. Egyrészt országunkat már évtizedek óta jellemzi a nők nagyarányú foglalkoztatása. A szociológia irodalom szerint a kereset hiánya nagyban magyarázza a nők hátrányos helyzetét. Ha tehát a nők keresetei Magyarországon alacsonyabbak is a férjeikénél, a családi viszonyok alakítása során mégis relatíve jobb helyzetben vannak, hiszen több saját erőforrással rendelkeznek, mint nyugat-európai társaik. Másrészt az elmúlt évtizedekben jellemző kistermelési gyakorlatban, a kistermelés jövedelme nem személyhez hanem családhoz kötött volt, ezért a családtagok azt nem az egyik vagy a másik családtag jövedelmeként, hanem a család közös jövedelmeként „könyvelték el”. Így megítélésünk szerint a *családok jövedelemszerkezete* Magyarországon sokkal kevésbé adott teret a családon belüli egyenlőtlen

jövedelmi és jóléti pozíciók kialakulására. Természetesen tudjuk, hogy több más tényezőt is figyelembe lehet venni, ám megítélésünk szerint az említett szempontok olyan lényegesnek tekinthetők, hogy alapot adnak annak feltételezésére, hogy Magyarországon a családon belül inkább a jóléti egyenlőséget, mintsem az egyenlőtlenéget tekintjük reálisnak.

Összefoglalás

Eddigi szegénységvizsgálatainkban nem találtunk lényeges különbséget a nők és a férfiak szegénységi kockázata között. A szakirodalom áttekintését követően, az ott felmerülő megfontolásokat felhasználva azonban több oldalról, újra megvizsgáltuk korábbi állításainkat. A nők és férfiak között újfent nem találtunk lényeges különbségeket, ám meg kellett állapítanunk, hogy eredményeink részben függenek az alkalmazott módszertantól. Mindezek mögött döntően az egyedül élő idős nők helyzetértelmezésének módszertan-függősége áll. E társadalmi csoport szegénység-helyzetének megnyugtató értékelése csak élethelyzetük részletes elemzését követően adható. A nők úgyszintén felülreprezentáltak a gyermeküket egyedül nevelők között. E kategóriába eddig inkább válással, vagy özvegyüléssel kerültek be az egyének, ám ha folytatódik a 90-es évek elején beinduló trend, hogy a fiatal nők egyre nagyobb hányada házasság és élettársi kapcsolat nélkül szül gyermekeket (Kamarás, 1994), akkor e területen egy masszív, magas szegénységgrátával rendelkező társadalmi csoport kiterjedése várható. A szegény férfiak, ahogy elemzésünkben kiderül inkább családban, illetve családszerű együttélési formában élnek. Vagy nem tudnak elköltözni (nincs munkájuk), vagy válás után visszaköltöznek szüleikhez.

A családon belüli viszonyokat nem tudtuk részletesen megvizsgálni, ám a rendelkezésre álló indikátor nem mutatott ki szignifikáns jóléti különbséget a házasfelek között. Megítélésünk szerint a nők foglalkoztatotti helyzetének alakulása és egyéb tényezők is alátámasztják a családon belüli jövedelmi kiegyensúlyozottságot, ám e területen mindenképpen további empirikus kutatásokra van szükség. Elemzéseink tehát nem változtatták meg gyökeresen a nők és a férfiak szegénység-helyzetéről kialakult képünket, ám rámutattak azon összefüggésekre, amelyek árnyalják ezt a képet, és világossá tette azon bizonytalanságokat, amelyek egyértelműen további tisztázó vizsgálatokat igényelnek.

Irodalom

- Andorka Rudolf, 1989: Szegénység Magyarországon Társadalmi Szemle vol. 44. no. 12.
- Andorka Rudolf, Spéder Zsolt, 1994: A szegénység Magyarországon. In.: Andorka, Kolosi, Vukovich, szerk., Társadalmi Riport Budapest: TÁRKI.
- Andorka, R., Spéder, Zs., 1996: Szegénység Magyarországon 1992-1995. Esély 1996. 4. szám p. 25–52.
- Andorka Rudolf, Spéder Zsolt, 1997: A szegénység. In.: Sik, Tóth, szerk., Az ajtók záródnak!?
- Jelentés a Magyar Háztartás Panel V. hullámának eredményeiről, Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 8., 1997.
- Atkinson, A.B., 1989: Poverty and Social Security. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf
- Berger, P., Kelner, H., 1984: Valóságfelépítés a házasságban. In: Hernádi, vál: A fenomenológia a társadalomtudományokban. Gondolat
- Bokor Ágnes, 1985: Depriváció és szegénység. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Bokor Ágnes, 1987: Szegénység a mai Magyarországon. Budapest: Magvető.
- Burkhauser, Duncan, 1991:
- Cherlin, A.J. 1992: Marriage, Divorce, Remarriage. Cambridge: Harvard University Press
- Cseh-Szombathy László, 1990: Családi viszonyok. in: Andorka, Kolosi, Vukovich: Társadalmi Riport 1990. Budapest: TÁRKI
- Duncan, G.J. 1984: Years of Plenty, Years of Poverty. Ann Arbor: University of Michigan
- Fábián Tamás, Spéder Zsolt, 1992: Pénzkezelési magatartás 26 családban. Készült az MHB részére, Budapest (kézirat) 32. oldal
- Glendining, C., Millar, J. ed. 1987: Women and Poverty in Britain. Brighton: Wheatsheaf Books
- Graham, H. 1987: Women's Poverty and Caring. in: Glendining, Millar, ed. 1987. p. 221–240.
- Gyenei Márta, 1995: Vagyon helyzetzen alapuló szegénységszámítás. Kézirat
- Habich, R. 1996: Objektív és subjektív Indikatoren – Eine Vorschlag zur Messung des Wandels von Lebenslagen in.: Zapf, Schupp, Habich, (hrsg.): Lebenslagen im Wandel: Sozialberichterstattung im Längsschnitt. Frankfurt am Main: Campus
- Dr. Hoffmann Istvánné, 1990: Háztartásgazdálkodás a mai Magyarországon. OKKFT TS-!/1. Mikrogazdasági Kutatások, Budapest. p. 73.
- Jencks, Ch., 1993: Rethinking Social Policy. Race, Poverty and the Underclass. New York: HarperCollins
- Krause, P. 1994. Zur Messung von Einkommensarmut am Beispiel des Vereinigten Deutschlands - Theoretische Ansätze und empirische Analysen auf Grundlagen der Daten des Sozio-ökonomischen Panels. Doktorarbeit Ruhr Universität Bochum
- KSH 1991: Létminimum 1989–1991. Budapest
- Kamarás Ferenc, 1994: Új gyermekvállalási stratégiák. Demográfia, 3-4. szám p. 315–28.
- Leibfried, S., Voges, W. (Hrsg.): Armut im Modernen Wohlfahrtsstaat. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderhefte 32.
- McLahnan, S., 1994: The Consequences of Single Motherhood. in: The American Prospect, summer, p. 49–58.
- Millar, J., Glendining, C., 1987: Invisible Women, Invisible Poverty. in: Glendining, Miller, ed. p. 3–27.
- Molnár D. László, 1995.: Hajléktalanok. Periféria füzetek, 4. szám, 2–25. old
- Nagy Ildikó, 1995: Ki az új a háznál? Diplomamunka, BKE
- Pahl, 1983: The allocation of money and the structuring of inequality within marriage. Sociological Review, 31. pp. 237–62.
- Pahl, J. 1989: Money and Marriage, London: Macmillan
- Parker, G., 1987: Making Ends Meet: Women, Credit and Debt. in: Glendining, Miller, ed. p. 241–260.
- Palmer, J.L., Smeeding, T., Torrey, B.B. 1991: The Vulnerable. Washington: The Urban Institut Press
- Rowntree, B.S., 1910: Poverty. A study of town life. London: Macmillan
- Sik Endre, Tóth István György, 1992: Jelentés a Magyar Háztartás Panel első hullámának eredményeiről. Műhelytanulmányok 1. Budapest: BKR–TÁRKI
- Sik Endre, Tóth István György, szerk., 1996: Társadalmi páternosztter Jelentés a Magyar Háztartás Panel IV. hullámának eredményeiről. Budapest: BKE–TÁRKI
- Sik Endre, Tóth István György, 1997: Az ajtók záródnak!?
- Jelentés a Magyar Háztartás Panel V. hullámának eredményeiről, Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok 8. Budapest: BKE–TÁRKI
- Spéder Zsolt, 1996: Ikertestvérek. - A szegénység arcai a mai Magyarországon. Századvég 1996/ősz p. 29–57.
- Spéder Zsolt, 1997: Egészségi állapot. in: Sik, Tóth, szerk. p. 78–92.
- Sorensen, A. 1992: Zur geschlechtsspezifische Struktur von Armut. in Leibfried, S., Voges, W. (Hrsg.): p.345–366.

- Tóth István György, Andorka Rudolf, Michael Förster, Spéder Zsolt, 1996: Szegénység, jövedelemegyenlőtlenség, és a szociális támogatások rétegeloszlása Magyarországon, 1992–1993-ban in. Andorka szerk.: Szegénység és szociálpolitika Magyarországon, Budapest: BKE
- Vogler, C.1994: Money in the Household. in.: Anderson, Bechhofer, Gershuny, ed.: The Social and Political Economy of the Household. Oxford University Press p. 225–266.